

DEN LAPSKA TORVKÅTAN SOM NORDISK HUSFORM

Av

ERNST KLEIN

I Norrkaitums lappbys område utmed Övre och Nedre Kaitumsjöarna inom Gellivare socken i Norrbottens län hade jag under sommaren 1925 tillfälle att besöka och uppmäta åtskilliga lappkåtor av olika typer, dels sådana som voro avsedda att bebos året runt, vinterhus, dels bostadskåtor för sommarhalvåret med eller utan järnspis, dels fiskekåtor, avsedda att bebos under någon kortare fiskesäsong, dels slutligen förrådiskåtor av olika slag samt getkåtor, avsedda till stall för de getter, lapparna i dessa trakter i allmänhet hålla under sommarhalvåret. Ehuru, såsom nedan närmare skall angivas, tämligen varierande i detaljerna, voro samtliga dessa kåtor uppförda av resvirke, i allmänhet armstjocka, skalade björkstammar, på utsidan täckta av näver och omgivna av ett tjockt omhölje uppskuren torv. Torvkåtan i dessa trakter är, åtminstone vad de större och mera utvecklade formerna beträffar, relativt ny. Ännu i de nu levande äldre kaitumlapparnas barndom brukades året runt tältkåtor. Det är i samband med inflyttandet av nordlapska familjer för ett par generationer sedan och den därmed följande mindre intensiva renvaktningen, som bruket av relativt fasta kåtor vid de under sommarhalvåret bebodda vistena spritt sig i Kaitumområdet liksom till lappbyarna vid Paitasjaure, Rensjön m. fl. platser inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar. Förebilderna komma sålunda norrifrån, från lappstammar, som sedan gammalt plägat nomadisera in på norskt område och där kommit i beröring med kustens i fasta torvhus (*gammer*) boende lappar.

Å andra sidan finns även av gammalt på lulelapskt område liksom också flerstädes söderut, ett slags torvkåta, varav den på Skansen uppförda, av N. Keyland utförligt beskrivna¹ torvkåtan, efter förebild från Frostviken, utgör ett gott exempel. De norska gammerna äro i tillgänglig litteratur tyvärr ännu ganska bristfälligt skildrade. Några exemplar äro hastigt skisserade och beskrivna av Hans Reusch.² En utförlig beskrivning av en lapsk torvgamme, dess konstruktion och inredning har Konrad Nielsen givit i en utredning till vilken jag senare får tillfälle att återkomma.³ I Ossian Elgströms lappskildringar återfinnas, liksom i det av honom till Nordiska Museet överlämnade materialet, en del upplysningar även om gammer på norskt område. Emellertid saknas ännu en allsidig och uttömmande skildring av dessa tydligen till såväl konstruktion som inredning synnerligen växlande byggnader. Dessbättre äga vi i Knud Leems klassiska skildring så utförliga och, trots sin otymplighet, så väl tydbara beskrivningar av de norska sjölapparnas torvgammer på 1700-talet, att vi äro väl i stånd att urskilja grundstommen till själva byggnadssättet, hur många och egenartade särdrag som under inflytande av andra, till Nordnorge införda byggnadsarter senare tillkommit. Det är min avsikt att på de följande sidorna, med hjälp av de erfarenheter jag vunnit rörande gellivarelapparnas byggnads sätt i våra dagar söka följa en utvecklingslinje, vars båda ändpunkter utgöras av den norska gammen och den vanliga, flyttbara nomadlappkåtan för att sedan söka ett svar på frågan, vilket ursprung hela denna egendomliga byggnadsart kan äga.

Såsom typisk för den mera utvecklade norska gammen väljer jag i första hand den av H. Reusch⁴ avbildade gammen vid Porsangerfjorden (fig. 1). Denna utgör, såsom bilden visar, ett rektangulärt hus med ytterväggar av torv, lagda mot en stomme av björkstammar. Denna stomme vilar på fyra hörnstolpar, nedsatta i marken och vid sina övre ändar i brösthöjd förbundna medelst en

¹ N. Keyland, Skansens nya lappkåta, Fataburen 1908.

² H. Reusch, Folk og natur i Finmarken, sid. 37 o. f., Kristiania 1895.

³ K. Nielsen, Spørsmålet om den lappiske torvgammes oprindelse, Journal de la société finno-ougrienne XXXIII, 7.

⁴ H. Reusch, o. a. a. sid. 37, fig. på sid. 38.

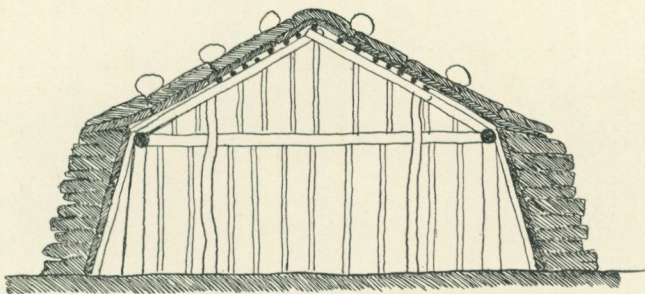

Fig. 1. Gamme vid Porsangerfjorden (efter Reusch, Folk og Natur i Finmarken, sid. 38).

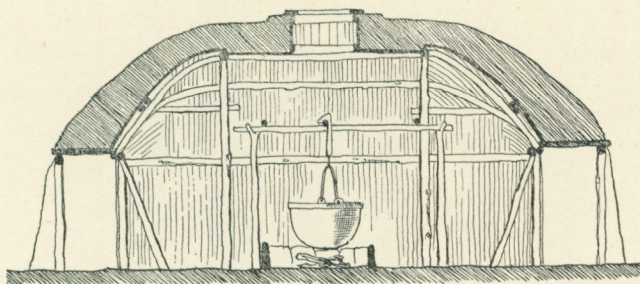

Fig. 2. Guttorm Nilsens gamme (efter K. Nielsen, Journal de la société finno-ougrienne, XXXIII, 7).

ram av fyra vågräta furubjälkar, de på långsidorna sex meter, de på kortsidorna fyra meter långa. På dessa bjälkar vila fyra par sparrar, som upptill parvis äro på något sätt förbundna. De två mellersta sparrparen stöda dessutom mot två, på fyra stolpar inom hyddans väggar liggande horisontalbjälkar, över vilka även tvärträn, som uppbära grytkättingarna, vila. Mot den rektangulära ramen äro från marken lutade ett antal björkstammar, som bilda stöd för torvmurarna. Över sparrarna ligga längsgående raftar, på vilka på liknande sätt björkstammar av ungefär en arms tjocklek äro upplagda, och utanpå dessa är taket täckt med torv. Ehuru det icke angives i skildringen, kan man taga för givet, att en rököppning finnes i taket mellan de två mellersta sparrparen ovanför den mitt på golvet liggande ärilen. Dörren befinner sig mitt på ena lång-

väggen och skyddas av ett litet vindfång av torv och resvirke. Som särskild lyx betecknas, att man understundom lägger ett lager av näver mellan resvirkesväggen och torvmuren liksom mellan takvirket och taktorven.

En i stort sett mycket likartad form visar den av Konrad Nielsen avbildade gammen från Troldfjorden i Tana, uppförd av sjölappen Guttorm Nilsen (fig. 2). Det gäller här ett flerrummigt hus, bestående av skilda byggnader, vilka endast förenas av den yttre torvbeklädnaden. Den del av gammen, som intresserar oss, motsvarar vad vi skulle kalla köket eller eldhuset, ett rum med ärl mitt på golvet och rököppning i taket, om vars konstruktion Nielsens bilder giva en klar föreställning. Även här hava vi nederst en på fyra hörnstolpar vilande ram, på vilket sparrverket stöder. Vad som skiljer denna gamme från den av Reusch avbildade är väsentligen, att såväl sparrarna som skelettet till de åt båda hållen avvalmade gaveltakfallen bestå av bågböjda trädstammar, medan den av Reusch avbildade hyddan har lodräta gavelväggar av rakt virke. Valmtaksformen och användningen av böjt virke ger åt denna gamme, trots dess upp till brösthöjd lodräta väggar och avlångt fyrkantiga plan, en kupolform, som starkt påminner om torvkåtan. Såsom vi nedan skola se, har Konrad Nielsen också lyckats i den övre, kupolformiga delen av denna gamme identifiera alla väsentliga delar, som förekomma i tältkåtan och kommit till den slutsatsen, att den fyrkantiga nedre delen med dess lodräta väggar närmast är att betrakta såsom ett slags fundament, på vilket en kåta blivit rest.

Som tredje typ för norska gammer avbildas Leems teckning (fig. 3) av en norsk sjölapps hydda. Här saknas den nedre ramen med dess möjlighet till vertikal vägg, och vad som varit takkonstruktion, står nu direkt på marken. Vi urskilja här lätt konstruktionens huvuddrag, sådana de också ingå i takkupolen på Guttorms gamme. Det är de fyra upptill bågformiga hörnstolparna, *baeljek*, de mot gavlarna såsom strävor satta snedstängerna, o. s. v. Det skall redan här påpekas, att Konrad Nielsen otvivelaktigt varit på rätt väg, då han funnit, att de upptill krökta, nedåt raka *baeljek* i sig förenat såväl hörnstolparnas som sparrarnas funktioner, vilka

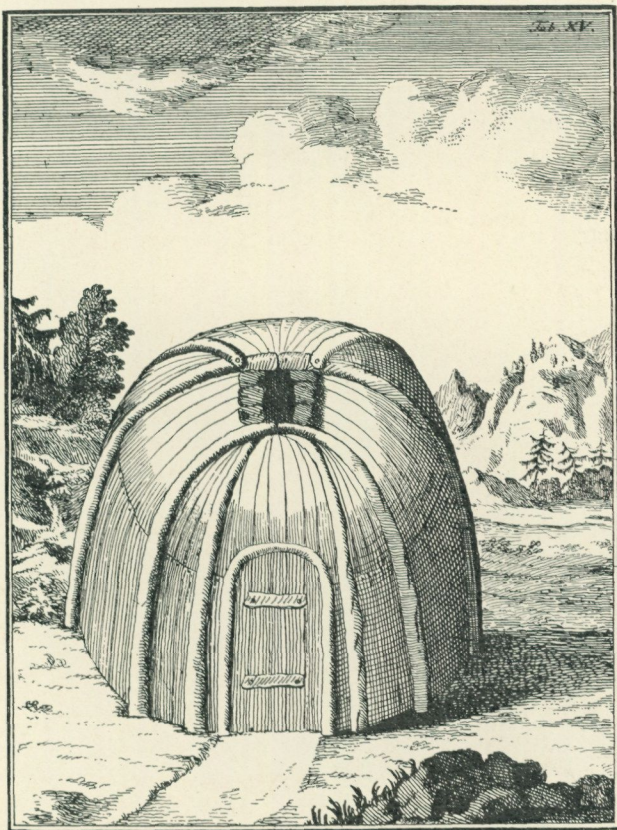

Fig. 3. En norsk sjölapps hydda efter K. Leem, Beskrivelse over Finmarkens Lapper tab. XV.

här så att säga sammanslagits. Konrad Nielsens grundsyn, att det slags gamle, som han avbildat efter Guttorms beskrivning, och den hydda, som Leem skildrat, i stort sett äro konstruktivt identiska med den lapska tältkåtan, anser jag sålunda fullt riktig. Jag vågar dessutom redan nu det påståendet, att även den mest husliknande av de gammer Reusch avbildat, och som här återgivits, tillhör samma system, ehuru med den skillnaden, att kortväggarna gjorts vertikala ända upp till taknocken. En undersökning av de olika husformerna hos norrkaitumlapparna skall ge närmare skäl för denna åsikt.

Som första typ inom den serie byggnader, vi här möta, väljer jag Erik Marsjas vinterhus vid Tjuonajokk på södra stranden av Nedre Kaitumsjön (fig. 4 a. o. b). Marsja är en synnerligen intelligent och händig lapp, som emellertid på grund av en svår reumatisk åkomma går dåligt och därför är föga dugande renskötare, något som han också med så mycket större lätthet kan dispensera sig ifrån, som han har två vuxna, ogifta söner. Han har därför under ett antal vintrar tillsammans med sin hustru i andra giftet, en särdeles arbetsduglig och stark kvinna av finsk härstamning, underlåtit att flytta österut med renhjordarna och i stället året om stannat under fjället i den vidsträckta björkskog, som täcker sjöstranden. Under vintern har familjen, utom av renhjordens avkastning, kunnat leva av sin getflock samt dessutom haft förtjänst på ripfångst. För några år sedan uppförde Marsja för dessa vintervistelser ett särskilt hus, som skiljer sig väsentligt från den torvkåta, i vilken han alltså föredrar att bo under den varma årstiden. Vinterhuset är en nära kvadratisk byggnad av resvirke, klätt med näver och skyddat med kraftiga ytterväggar av torv, på tre sidor försedd med fönster; på den fjärde, som vetter åt söder, ligger dörren. Såväl fönster som dörr äro färdigköpta från en riven byggnad vid Suorva. Byggnaden saknar annan rököppning än ett järnrör, som går rätt upp genom taket från den nära sydvästra hörnet placerade järnspisen av Bolinders tillverkning. Betrakta vi konstruktionen av detta hus, finna vi stora likheter med gammen från Porsanger. (fig. 1.) Även här stöda taksparrarna, ehuru endast två till antalet, på en fyrsidig ram av vågräta bjälkar, som vila på fyra hörnstolpar, vilka likväl äro betydligt högre än den norska gammens. Virket till bjälkarna är liksom allt annat virke i huset (utom golvplanken och syllarna) hämtat från björkskogen i trakten och följaktligen synnerligen krokigt och oregelbundet i formen. I olikhet med porsangergammen men i likhet med Guttorms (fig. 2) är emellertid taket åt båda kortsidorna valmat; sparrparen stödas i sina föreningspunkter av stammar, som från »kortsidornas» mitt äro lutade in emot dessa punkter och omfatta dem med en självvuxen klyka. Ovanpå sparrarna vila på vardera takfallet två tämligen grova, åsliknande

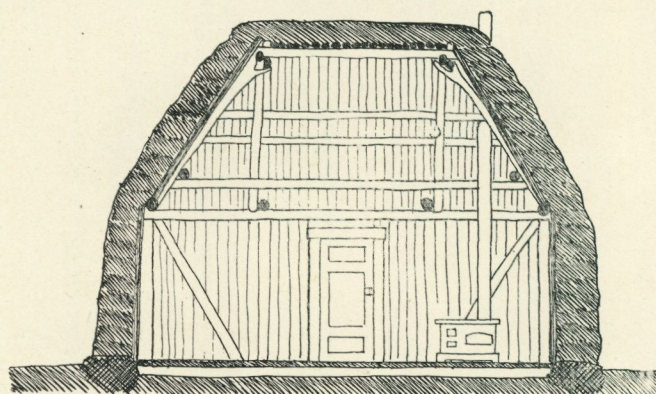
raftar samt dessutom, ovanom sparrparens föreningspunkter, ett slags kroppås. På dessa stöd vilar sedan de två längre takfallens täckvirke, medan virket i valmarna på ett mera oregelbundet sätt anbragts dels från kortsidornas rambjälkar (hammarband) resta mot sparrarna, dels på några håll lagda mot sparrarna, stödda av dessa och av vad jag skulle vilja kalla »valmsparrarna». Till ytterligare stadga för denna konstruktion äro ett slags hanbjälkar inlagda såväl tvärs över som längs med huset, av vilka de tvärs över gående ligga omedelbart under sparrarnas fotändar och med spikar förenats med dessa. Såväl vägg- som takytor äro täckta med tätt ställda, i genomsnitt armstjocka eller ännu grövre skalade björkstammar. Golvet är ett om föga vana vittnande skevt lagt plankgolv, vilande på några klena syllar.

Det är tydligt, att Erik Marsja velat göra sig en svensk stuga, så långt det varit honom möjligt. Möjligheten har i detta avseende framför allt begränsats av materialet, krok vuxen, hård fjällbjörk, näver och torv. Resvirkeskonstruktionen har omöjligt kunnat frångås med detta material. Även åstadkommandet av lodräta gavelväggar till önskad höjd har, med de relativt korta träen, som stått till hans förfogande, varit ouppnåeligt. Hans mycket förmögne bygranne Jon Eriksson Venni har visserligen i sitt nya vinterhus lyckats göra ena gavelväggen lodrät, men detta tack vare att han kunnat stöda virket och torven mot en till denna gavel ansluten förstuga.¹ Den andra gaveln liknar, om jag icke missminner mig, mera en vanlig kätavägg och är i varje fall avvalmad.

Sparrarna i Marsjas vinterhus äro så raka som möjligt. Det är dock icke svårt att i dem igenkänna kätans »baeljek» (som här kallas »åtnårisa») och i valmsparrarna kätans på »kortsidorna» uppställda stödstolpar, uksatsakke och bässjatsakke.

Som andra typ väljer jag Anders Saituns stora bostadskåta likaledes i Tjuonajokk (fig. 5 a och b). Anders Saitun är en förmögen renägare med stor familj. Även han håller om sommaren getter och bor under sommarhalvåret permanent vid Tjuonajokk, i

¹ Enligt meddelande av dr. B. Collinder har även Marsja i år försett sitt hus med förstuga.

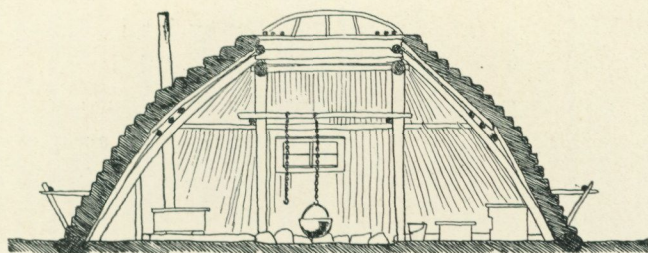
○ ————— 5M.

Uppmätt av förf. 1925.

Förf. foto.

Fig. 4. Erik Marsjas vinterkåta, Tjuonajokk, Kaitum, Gellivare sn.
a) sektion, b) exteriör.

○ ————— 5 M.

Uppmätt av förf. 1925.

Förf. foto.

Fig. 5. A. Saituns kåta, Tjuonajokk, Kaitum, Gellivare sn.¹

a) sektion, b) exteriör.

¹ Denna kåta har år 1926 övergivits och står nu som ruin.

det han låter sin fullvuxne son Olov och sin dräng, en släkting till hans hustru, vakta renarna i fjället. Om vintern flyttar familjen alltid nedåt skogslandet. Bostadskåtan, som utgör en del av en hel liten välbyggd »lappgård» (i vilken för övrigt ingår förrådsåta, getkåtor, stolpbod och förrådsställningar samt hölavar), har öppen äril och rököppning mitt i taket, men är dessutom, såsom framgår av teckningen, försedd med järnspis, från vilken ett järnrör leder röken upp genom taket. Kåtan är osedvanligt stor och särdeles kraftigt byggd. Konstruktionen, som framgår av teckningarna, är emellertid, trots de mycket stora proportionerna, över sex meter i längdgenomskärning och över tre meter i inre höjd, synnerligen enkel. Träskelettet består av fyra kraftiga, upptill bågböjda »åtnårisa» (bæljek), vilka emellertid icke möta varandra, utan äro förenade medelst en kort, grov, horisontalbjälke. (Se fig. 8 b). På ömse sidor om dörren samt mitt emot, på ömse sidor om »båssja», stå två kraftiga, något böjda trädstammar lutade mot »åtnårisa», dock, såvitt jag kunnat iakttaga, utan att vara på något särskilt sätt fästade vid dessa. Genom dessa åtta stödstolpar får kåtan en åttkantig grundplan. Runt om kåtan vid ungefär manshöjd ligga vågräta trän fästade utanpå de åtta stödstolparna. Även dessa bjälkar markera den åttkantiga grundplanen, i det de aldrig sträcka sig längre än mellan två stolpstöd. Emellertid är att märka, att medan de av dessa bjälkar, vilka jag här i analogi till svenska byggnader vill kalla hammarbanden och som förena två på en och samma långsida stående »åtnårisa», äro fästade på utsidan av dessa, uppbäras åter de »hammarband», som gå från en »åtnåris» till en »tsakke», av mot marken stödjande, i väggvirket ingående stolpar, som i sin övre ända hava självvuxna klykor. Denna olikhet mellan de olika »hammarbanden» förräder redan en nära släktskap med tältkåtan, där de här icke med »åtnårisa» konstruktivt förenade sakna motsvarighet. Vardera paret av »åtnårisa» förbindes över manshöjd av en pånaglad »hanbjälke» som här kallas »tåresmuorra» (tvärträ) och över dessa två bjälkar ligger den lösa stång, »aulemuorra», på vilken grytkättingarna äro upphängda. Högre upp, mellan de korta bjälkar, som förbinda åtnårisaparen, löper en i dessa bjälkar inbörad, med »aulemuorra», parallell

Förf. foto.

Fig. 6. Jon Pittjas fiskekåta, Puõitavaara, Kaitum, Gellivare sn.

och, så vitt jag kunnat finna, liknämnd stång, som till sin funktion utom att den här icke begagnas som grytstång, motsvarar »rökträt», »suovamuorra», i tältkåtan. Resvirket i väggarna står tätt och lutar med sin övre ända mot de nämnda »hammarbanden». Från dessa och till översidan av »åtnårisa» samt den ovanom dessa liggande ramen kring rököppningen ligger takets virke lutat. Hela kåtan är utvändigt täckt med näver och innesluten inom ett relativt tunt skal av horisontalt uppskiktade torvstycken. En fullständig beskrivning av detta slags kåtor måste uppskjutas till ett senare tillfälle. Här gäller det endast de väsentliga konstruktionsdragen.

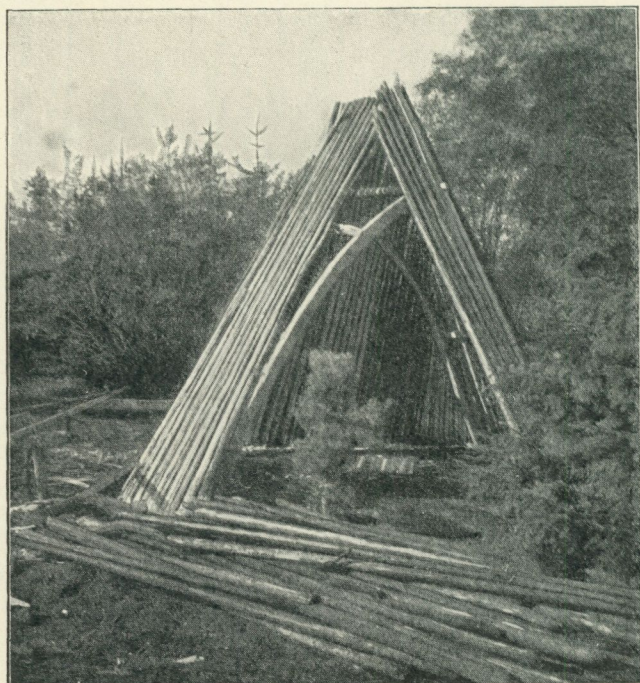

Fig. 7 a. Stomme till Skansens torvkåta (efter N. Keyland, Fataburen 1908).

Den tredje, enklaste typen av kåtor hos norrkaitumlapparna förekommer såsom bostadskåta (årromkoate) endast vid avlägsna fiskeställen, där man vistas kortare tider för att samla förråd av saltad fisk. Dylika fiskeplatser innehås år efter år av flera enstaka lappfamiljer och synas i viss mån utgöra en ersättning för de numera bortlagda sommarflyttningarna uppåt fjällvärlden. Åtminstone förklarade Jon Eriksson Venni, att han lämnade sin välbyggda stora sommarkåta och sitt präktiga torvhus nära Tjuonajokk och flyttade upp till Paltaluokta vid Övre Kaitumsjön under högsommaren, emedan han hade svårt att vänja sig vid att sitta stilla under hela sommaren. En dylik fiskekåta under Puõitavaara, nära forsen mellan Övre och Nedre Kaitumsjöarna, beboddes under sommaren av tjuonajokklappen Jon Pittja och hans familj (fig. 6). Den skilde sig från de vanliga torvkåtorna väsentligen däri genom, att de två åt-

Förf. foto.

Fig. 7 b. Torvkåtan på Skansen.

nårisaparen gingo ihop upptill, utan någon mellanliggande tvärbalk och att resvirket, åtminstone på »gavelsidorna» gick i ett från marken till rököppningen, så att kåtaväggarna inifrån hade en brantare resning. I övrigt användas kåtor av denna spetsigare typ såsom getstall och här och där såsom förrådkåtor för fisk, kläder o. s. v Skillnaden tycks alltså bero på minskade krav på utrymme och till följd därav på materialets dimensioner.

Från dessa små torvkåtor inom Gellivare socken är steget synnerligen obetydligt till de längre söderut, ända ner till Frostviken, förekommande svensk-lapska torvkåtor, för vilka den på Skansen uppsatta är en typisk representant (fig. 7 a o. b). Även här gå »åtnårisa» upptill ihop och sammanhållas av »rökträet». Resvirket, som stöder mot de horisontella, utanpå »åtnårisa» liggande, böjda bjälkarna, bildar tak och vägg i ett. Undantar man den fasta dörrkar-

Fig. 8 a. Stomme till tältkåta, Skansen.

men, skilja sig dessa båda kåtor i konstruktionen på intet sätt från tältkåtan. Det är endast verkets kraftigare dimensioner, avsedda att uppbära tyngden av resvirke och torv, som markerar skillnaden.

Tältkåtan, slutligen, företer, så vitt jag kunnat finna, en ganska enhetlig typ över hela det vidsträckta område, där den förekommer (fig. 8 a). Dess huvudbeståndsdelar äro de fyra böjda, upptill genom-borrade »åtnårisa» eller »baeljek», de två böjda horisontalstänger, som sammanhålla två baeljek på var sida, samt den raka stång, rök-träet, som är träd genom hålen i »baeljeks» övre ändar. Härtill komma de två böjda men upptill raka dörrstängerna samt den mitt emot dessa, på andra sidan »baeljek» stående, bæssjostången, alla tre

Förf. foto.

Fig. 8 b. Övergiven torvkåta, Tjuonajokk, Kaitum, Gellivare sn.

upptill genomborrade och trädde på rökträets fria ändar. Slutligen kommer härtill ett visst antal, vanligen tio eller tolv, smäckra, raka stänger, som resas mot kåtaställningen och uppbära den i två hälfter delade, i kilformiga våder sydda kåtaduken. Dörren, som i torvkåtorna är hopslagen av bräder och vilar mot en dörrkarm, består i tältkåtan av en lös våd, fästad vid horisontella ribbor och överst med en ögla, upphängd på rökträets fria ände, därifrån den får hänga ned utanpå kåtan.

Den serie av byggnader, som vi här genomgått, från den av Reusch avbildade gammen med sparrtak, stött på vertikala stolpar, och till tältkåtan, sammanhålles otvivelaktigt av ett genetiskt sam-

band. Språnget från det av räta bjälkar regelrätt sammanfogade sparrtakets (fig. 1) till det kupolformiga, på kortsidorna valmade taket på Guttorms gamme (fig. 2), synes mig ingalunda vara av väsentlig betydelse. Även i långt mera utvecklade byggnadsformer växla valmtak med vertikala gavlar, och där det, som här, är fråga om en ofta uppträdande brist på lämpligt, rakt byggnadsvirke, är en sådan växling synnerligen förklarlig. Inom den typiska fjällbjörksregionen bör en fast sparrtakskonstruktion med raka gavlar vara en sällsynthet helt enkelt därför, att om någon ansenligare höjd på byggnaden önskas, därtill fordras antingen längre rakvuxet virke än naturen erbjuder, eller också konstruerandet av ett särskilt gavelröste, något som, där det erfordras soliditet och motståndskraft, nästan förutsätter, att man har plank och bräder till sitt förfogande. Av de runda, korta, mestadels ormlikt krökta björkstammarna åstadkommer man icke gärna annan konstruktion än den på Guttorms gamme, varvid man såvitt möjligt föredrar kupolformen, för att lättare kunna få torven att ligga kvar på valmarna och takfallen. I stort sett samma konstruktionssätt ehuru utan utpräglad »kupolform» visar ju också Erik Marsjas i övrigt högst moderna vinterhus.

Skillnaden mellan den hos gammerna numera vanliga, vertikala underkonstruktionen och en lutande vägg, som mer eller mindre går i en linje upp till rököppningen, är icke heller av väsentlig art, utan visar tvärtom en serie övergångsformer. Redan den av Reusch avbildade gammen har, trots sin vertikala stolpställning, på grund av täckvirkets sneda resning väggar som luta inåt-uppåt. Något starkare blir naturligtvis denna lutning i en kåta sådan som Saituns (fig. 5), där »åtnårisa» ersätta såväl stolpar som sparrar, men likväl icke starkare, än att takvirket måste ges en ytterligare lutning för att sluta an mot rököppningens ram. Det är först i de enklare och mindre kåtorna, som hela väggen går i en tämligen brant lutning från marken upp till rököppningen på samma sätt som i tältkåtan. Alla övergångar inom serien torde småningom kunna beläggas, i den mån ett rikligare material framkommer. Redan nu äro vi enligt min mening fullt berättigade att tala om en utveckling. Frågan är då, i vilken riktning denna utveckling har gått.

För Konrad Nielsen står det alldeles klart, att tältkåtan, eller åtminstone den enkla, med tältkåtan konstruktivt överensstämmande torvkåtan, är urformen, ur vilken torvhus sådana som Guttorms gamle över den typ, som Leem avbildar, under tidernas lopp uppstått. Denna syn sammanhänger med den starka betydelse Nielsen tillägger kupolformen hos kåtakonstruktionen i motsats till de »norska» gammernas mera reguljära sparrtak av triangulär genomskärning. Jag har redan tagit ställning till denna uppfattning, som jag icke kan dela. Än vidare är det mig omöjligt att tro på Nielsens härledning av Guttorms gamle från tältkåtan eller den enkla torvkåtan.

Det första skäl till tvivel i detta avseende, som man måste taga hänsyn till, är det, att hela denna konstruktionsart, som jag här kallar baeljekkstruktionen, på intet sätt gör intryck av att vara primitiv, och att den så att säga blir mindre primitiv, ju närmare i serien vi nalkas tältkåtan. Denna ytterst sinnrika anordning, som tillåter att var som helst på några få minuter resa stommen till ett fyrsidigt sparrtakshus, saknar varje motstycke hos de relativt primitiva folk, med vilka lapparna kulturellt, språkligt eller antropologiskt kunna antagas hava ägt någon förbindelse. Ingenstädes i nordöstra Europa eller Nordasien bland flyttande stammar, vare sig utvecklade rennomader eller jägarfolk, anträffas någon dylik byggnadsform. Det flyttbara tält, som öster om lappmarkerna användes ända bort till Behrings sund och för övrigt såväl på Grönland som i Nordamerika, är det enkla, koniska stängtältet av upptill förbundna, raka stänger. Som fast byggnad förekommer samma konstruktion i de finska folkens »kota» liksom i den nordsvenska kokskålen av den typ, som är företrädd vid Skansens jämtländska fäbodvall. Även bland de nordasiatiska folkens fasta byggnader saknas motstycken till baeljekkstruktionen, såvitt jag kunnat finna. Den är, vad tältet och den enkla torvkåtan beträffar, en specifikt lapsk sak och måste på grund av sin utomordentliga ändamålslighet snarast betraktas som frukten av en mycket lång utveckling. Så vitt vi nu veta, har lappkulturen inom sina nuvarande gränser ingalunda någon särdeles lång utvecklingstid bakom sig. Skulle

baeljekkonstruktionen hava hört till det kulturgods, som lapparna medfört österifrån, borde någon motsvarighet därtill kunna påvisas någonstädes inom det kulturområde, de nordösteuropeiska och nordasiatiska skogsfolken, från vilket det möjligen utgått. Då så ej är fallet, och baeljekkonstruktionen sålunda sannolikt utvecklats inom lapparnas nuvarande bosättningsområde, torde man, med hänsyn till den relativt korta tid de vistats här och den intensiva påverkan de rönt från de nordiska folken, böra söka impulsen och upphovet till baeljekkonstruktionen i någon likartad byggnadsform, som här i Norden mött lapparna och av dem kunnat upptagas och vidare utvecklas.

En annan tanke, som av K. Nielsen redan antydes, men ingalunda till fullo utnyttjas, är den, att det lapska tältet av baeljekkonstruktionen näppeligen kan vara någon urform, enär det i högsta grad sammanhänger med och har sin motivering i en utvecklad rennomadism med ett ständigt behov av familjernas och hemmens förflyttning över vida områden. Men nomadismen är, såsom Wiklund och Gudmund Hatt påvisat, att betrakta som en relativt ung form för lapparnas näringsliv, vilken föregåtts av en jägar- och fiskartillvaro. Denna åter, särskilt i ett halvarktiskt klimat, är aldrig en tillvaro på ständig flyttning. Det typiska för jägarstammar i nordliga klimat är tvärtom ett par årliga migrationer mellan fångstplatserna för de förnämsta bytesslagen. Renjakten vid brunsttiden om hösten och de stora fisklekarna om försommaren äro de egentliga till flyttning tvingande faktorerna. Under mellantiderna räcker det, om stammens jagande medlemmar göra kortare expeditioner ut från ett fast bebyggelsecentrum. På detta stadium torde därför lappen i långt mindre grad än senare hava haft behov av sin förnäma tältkåta, vilken ju i verkligheten, trots lättheten och det tunna och smäckra byggnadsmaterialet, är den yppersta ersättare för ett fast hus. Tvånget till hastigt uppbrott har på jägarstadiet aldrig varit så stort, uppehållen på de olika jaktplatserna aldrig så korta, vandringslivet aldrig utsträckt över så långa tidrymder, som under den utvecklade rennomadismen, vilken just i sina högsta former dömer lappen till ständig vandring. Hyddor av dels mera permanent form, dels (för själva vandringarna) av mera tillfällig art böra en gång

ha hyst lapparna såväl som ännu i dag deras kulturfränder i Nordasien.

Men kan då torvkåtan med baeljekkonstruktion, såsom K. Nielsen antar, hava varit upphovet till en utveckling åt två håll, dels till den lätta, flyttbara tältkåtan, dels till den utvecklade, ofta flerrummigt byggda och, såsom vi sett, till sist knappast längre kåtaliknande torvgammen? Ett sådant antagande verkar, om vi överblicka hela skalan av former, tämligen sökt.

En annan utvecklingsgång förefaller snarare i och för sig själv vara den rimligare. I stället för antagandet, att två så pass likartade byggnadssätt som baeljekkonstruktionen och sparrtak med stolpstöd (sådan som fig. 1) från vitt skilda utgångspunkter skulle ha sammanträffat i den norska lappmarken och där ingått en så intim förening med varandra, som den Guttorms kåta visar, ett sammanträffande, som onekligen skulle hava varit en högst märklig tillfällighet, ligger det närmare till hands att antaga, att torvhuset med sparrtak och inre stolpkonstruktion i sina fattiga och förkrympta former reducerats till torvkåtan i enlighet med den serie av former, som ovan påvisats, i vilken Frostvikskåtan och Leems gamle äro några av de sista och mest tillbakabildade, tältkåtan det allra sista, för nomadismens behov ytterligare förenklade stadiet.

Lägger man därtill det ovan påvisade förhållandet, att baeljekkonstruktionen saknar motsvarigheter på andra kulturområden, med vilka lapparna en gång kunna tänkas hava haft kontakt, ökar detta enligt min mening väsentligen sannolikheten för att den utvecklats ur en nordisk form, vilken en gång liknat de mest »norska» bland gammerna, t. ex. den av Reusch avbildade, men möjligen på tidigare stadier i än primitivare former brukats av nordiska folkslag. En släktskap mellan gammen och ett ursprungligt nordiskt hus har antagits av Andr. M. Hansen, mot vars första framkastande av denna tanke Konr. Nielsens flera gånger nämnda uppsats polemiserar. I en senare, utförlig uppsats,¹ vimlande av språkliga och etnografiska paralleller men, så vitt jag kan finna, i sak föga övertygande, hävdar Hansen,

¹ Andr. M. Hansen, De ældste husformer i Norge, Det norske geogr. Selskabs Aarbog, XVII, 1905—06, s. 145 o. f.

att gammen ursprungligen är uppkommen ur ett norskt »stavhus», varmed han ej synes mena en verklig stavkonstruktion utan en primitiv konstruktion av »retvinklede rammer, fylldte med rørbunter, kvister, smaa stokker, kløvede, tynde trær (skilter), fletværk»; sin släktskap med kåtorna har den fått genom kontamination med ur tältet utvecklade, icke-norska husformer. Även Hansen lägger största vikt vid kätans »kupolform» och kan därför ej se något samband mellan »baeljek»-konstruktionen och stolp-sparr-huset. Antager man däremot, att de krökta baeljek endast äro en förenklad och förkrympt form av sparrar och stolpar, sammanslagna till ett, blir det alldeles onödigt att göra hela denna artskillnad mellan gamle och kåta. Man kan i stället antaga en enda, gemensam utgångspunkt för båda.

Det gäller då att söka påvisa, icke blott att ett hypotetiskt urnordiskt »stavhus» kan på logiska och språkliga grunder antagas, utan även att en dylik byggnadsform av gammalt verkligen funnits på nordiskt område och därifrån kunnat upptagas av lapparna. Innan vi övergå härtill, måste vi endast i korthet beröra ytterligare ett argument för baeljekkonstruktionens lapska ursprung, som Nielsen framdragit, nämligen det av denna konstruktion utmärkta byggnadslagets lapska namn.

En punkt, som Nielsen lägger mycken vikt på, är, att gammen på många håll såväl som tältkåtan bär det lapska namnet *goatte*. Så är även fallet med torvkåtorna hos svenska lappar, t. ex. hos Frostvikslapparna, där den heter *darve goatte* och hos Gellivarelapparna, där den helt enkelt heter *koate*, med särskilt angivande av ändamålet, t. ex. *årrom-koate* (bostadskåtan), *gaitsa-koate* (getkåtan) o. s. v. Denna beteckning är, säger Nielsen, rent lapsk och stöder sålunda antagandet, att hela byggnadsskicket har samma ursprung.

Vi komma här in på ett område, där en icke språkman naturligtvis endast har rätt att framkasta förmodanden, men där förhållandena likväl synas ligga så till, att det fenno-ugriska ursprunget hos det lapska ordet *goatte* åtminstone icke med säkerhet torde kunna begagnas såsom bevis i det här berörda avseendet. Det lapska ordets närmaste släkting är det finska *kota*, vilket i nuvarande finskt språkbruk väl huvudsakligast betecknar hem i allmänhet, men

som även synes vara använt för de ovan nämnda hos ester och finnar använda, primitiva eldhusbyggnaderna av hopresta stänger. Emellertid äro de finsk-ugriska språken ingalunda ensamma om en dylik språkstam. Vare sig det nu beror på mycket gammalt släktskap eller på ett egendomligt sammanträffande av tillfälligheter, säkert är, att en stam *kot* i så gott som alla germanska språk sedan mycket gammal tid betecknar en byggnad och framför allt en sådan av enklare slag. I isländskan, både den nutida och forntida, liksom i forndanskan och fornsvenskan, finns detta ord *kot* i betydelsen liten hydda eller stuga. I medeltida nederländskt språk förekommer *kote*, i medellågtyska *kotte*, *kate*, i medelhögtyska *kote*, i nytyska *köte*, *kate*. I medeltida engelska förekomma *cot*, *cote*.

Avledningar av dessa ord äro det engelska *cotset*, det tyska *kothsasse*, *kossate*, *kossat*, det mlt. *kotzer*, *koster*, vilka alla betyda något slags torpare eller arrendator, jordbrukare av lägre rang. Den stora engelska medeltida jordeboken Domesday Book upptar även 7,000 *cotarii* eller *cotseti*. *Cot* förekommer i engelskan också i olika sammansättningar i betydelsen mindre djurhus, t. ex. *dove-cot(e)*, *hen-cot(e)*, *sheep-cot(e)*. Samma stam ingår i det vanliga *cottage*, som i äldre tid icke blott som nu betecknat ett mindre lanthus utan också en lantegenom av blygsamt slag. I Sverige är ordet kåta ganska tidigt belagt. I uppslagsböcker¹ citeras i allmänhet som äldsta belägg ett ställe hos Stiernhielm. Ett ännu äldre finnes hos Aschaneus i en 1612 författad skrift över Sigtuna (publicerad av Gihl i Upplands Fornminnesförenings Tidskrift, häft XL) där det om S:t Pers befästningar heter »och öfwerst två wächt kåter». I detta sammanhang har ordet tydligen betytt något slags liten kammare, troligen av sten. Men också i andra indo-europeiska språk förekomma beteckningar för småbyggnader, som åtminstone för lekmannen förefaller rätt nära liggande, ehuru möjligen lingvisterna kunna anse dem språkligt icke hithörande. Den österrikiske forskaren baron Nopcsa fäster i ett 1925 utgivet arbete över Albaniens etnografi upp-

¹ Se Elof Hellquist Svensk etymolog. ordbok s. 383 o. f. — H. räknar det lapska *goatte* till den finsk-ugriska gruppen, om vilken han säger: »Ett liknande ord finnes också i de f.-ugr. språken.»

märksamheten på likheten i benämningen såväl som i utförandet mellan de tyska, kägelformiga, halvt underjordiska hyddor, som ännu existera i Harz och Taunus under namn av *köte* och de kägelformiga hyddor, som i Albanien kallas *kačor*; samma namn, säger han, förekommer även på primitiva stenhyddor i Serbien i formen *kačara*. Den i kantonen Wallis förrekommande beteckningen *katsayr* för hemlighus hänför han till stammen *casa* liksom det rumäniska ordet *casicioara*, som betyder litet hus. Huruvida det gammalbulgariska *kotici* hör till samma grupp som de serbiska och albanska orden eller till *casa*-gruppen (om denna är en självständig grupp) eller om ordet möjligen är ett arv från bulgarernas gamla, nu förlojade, icke slaviska språk är något, som endast lingvisterna kunna svara på.

För min del har jag med denna uppräknings endast velat påpeka, att ord med stammen *kot* eller liknande, förekomma inom åtskilliga indoeuropeiska språkområden och att framför allt beteckningar av små hus med *kot* är så utbredd och så gamla inom germanskt område, från England till Sverige, från Tyskland till Island, att det är svårt att föreställa sig, att det här är fråga om något lån från de fenno-ugriska folken. Följaktligen kan icke heller, så vitt jag förstår, med full säkerhet avgöras, huruvida icke möjligen lapparnas *goatte* likaväl kan vara ett lån från det fornnordiska *kot* som från det finska *kota*.

Det har f. ö. av flera författare påpekats, att ordet *gamme* är en gammalnorsk term, som inlånats till lapskan. I synnerligen stor utsträckning har även den invändigt med stolpar och sparrverk stödda torvhydda, som betecknats med detta namn, så gott som ända in i våra dagar i Nord-Norge begagnats av rent norsk befolkning icke blott till stall och andra ekonomibyggnader, utan även såsom bostäder. Härom säger J. Qvigstad: »Ogsaa nordmændene i Finmarken bodde i ældre tid almindelig i gammer av træverk med jordiler om.»¹ Qvigstad lämnar till denna sats en hel förteckning på äldre och nyare, delvis mycket svåråtkomlig litteratur rörande norrmännens begagnande av *gammen*, vilken, i den mån det varit mig möjligt att

¹ J. Qvigstad, Den kvænske indvandring til Nord-Norge, Tromsø Museums Års-hæfte, 43 (1920) nr 1, sid. 26.

kontrollera densamma, synes tillfullo bestyrka hans påstående. En statistik, som förekommer i Amund Hellands stora geografiska handbok över Norge,¹ belyser i hög grad detta förhållande, vad beträffar Finmarkens amt under slutet av 1800-talet. Det framgår härav, att år 1860 av samtliga 2,894 familjer i Finmarkens amt 701 eller 24 % bodde i gammer. Inom den häri ingående lapska befolkningen bodde 61 % i gammer. — 1887 utgjorde de i gammer boende inom amtet 15 % av befolkningen, de i gammer boende lapparna 44 % av den lapska befolkningen.

Såsom synes, har den norska gammebebyggelsen ganska hastigt avtagit mot slutet av 1800-talet, men även den lapska har minskat. Att procenttalet lappar, som bott i gammer hela tiden varit betydligt större än motsvarande procenttal av den norska befolkningen, kunde omöjligt tagas till intäkt för att gammen skulle vara något specifikt lapskt, även om man icke hade äldre tiders vittnesbörd om att den i långt större utsträckning än senare brukats också på rent norska områden. Den utsträckning i vilken gammen t. o. m. under 1800-talets slut använts av norrmän, skulle icke vara tänkbar, om den lånats av dem från lapparna. Ett så kraftigt kulturlån från ett lägre stående till ett högre stående folkskikt kan näppeligen under de förhållanden, som här förelegat, vara tänkbart. Därför skulle erfordrats, att den högre stående befolkningen skulle befunnit sig i stark minoritet och varit kulturellt avskild från sin stamort, vilket ju icke ens i det nordligaste Norge någonsin varit fallet.

Vi äga alltså rätt att antaga, att gammekonstruktioner av olika slag, allesammans dock genom sin inre stolpresning och sitt sparrtak, sin rököppning i taket och sin yttre torvbeklädnad besläktade med den lapska baeljekhyddan, en gång varit synnerligen utbredda i de nordliga norska kustbygderna. Det är icke omöjligt att påvisa, att denna byggnadsart ägt gammal hävd i den kulturkrets, till vilken den norska nordvästkusten i alla hänseenden hört, den kring Nordsjön och Atlanten grupperade, av huvudsakligen nordisk befolkning bebodda kust- och övärlden.

I de hänseenden, som starkast påverkat byggnadssättet, samman-

¹ A. Helland, Norges land og folk. XX (Finmarkens Amt) s. 415.

bindes denna kulturkrets av vissa klimatiska och växtgeografiska drag. Det är ett för starka väderleksväxlingar och stormar utsatt, med rik nederbörd försett område. Dess vegetation utmärker sig för mer eller mindre total brist på barrskog, samt ringa tillgång på lövträd, bland vilka den härdiga men av oblida väder krökta och knutna björken är det mest karakteristiska. Det är björken, som jämte torv (och sten) får lämna det inhemska materialet såväl till byggnaden som till eldning. Inom vissa delar av detta område, såsom t. ex. på Färöarna och Island, saknas numera så gott som allt inhemskt virke; inom andra, såsom på Jäderen, Nordväst-Jylland och de Ostfrisiska öarna, har det sydligare klimatet åtminstone tidigare ställvis givit upphov till en rikare lövträdsflora, som dock i historisk tid blivit illa åtgången och så gott som försvunnit. Såsom helhet kan likväl detta område karakteriseras såsom ett trädfattigt lövskogsområde.

Gränsen mellan barr- och lövskogsområdena är såväl i Norden som på många andra håll i Europa en synnerligen viktig skiljelinje i avseende på det folkliga byggnadssättet. Inom barrskogsområdena härskar i övervägande grad liggvirkestekniken, framför allt knuttimringen, medan olika former av resvirkeskonstruktion (detta ord taget i sin vidaste bemärkelse) härskar inom lövträdsregionen. Denna tanke är varken ny eller obeaktad. Den ligger ju också snubblande nära. Barrträden, framför allt tall och gran, erbjuda, så snart man kommit innaför de subarktiska eller marina gränstrakterna, rik tillgång på rakvuxet och lättarbetat virke, som så att säga erbjuder sig självt till väggmaterial, därigenom att det i ansenliga längder, vanligen fullt tillräckliga för vägglängden i ursprungligare bondehus, låter sig horisontellt uppskiktas och på så sätt, efter en ganska lätt åstadkommen tätning, erbjuder en även för nordliga klimat tillräckligt värmebevarande vägg. Samma metod, som användes för långväggarna, passar också för gavlar och gavelrösten. Det förefaller också högst sannolikt, att åstaket i den form det ännu förekommer på ursprungligare finska timmerbyggnader, såsom en i rösternas ytterändar intimrad, ganska tät rad av åsar, alltså en glesare fortsättning av långväggarna, är den takform, som närmast hör samman med det stora barrskogsområdets ursprungliga liggvirkeshus. Så fort vi

komma in i lövskogsregionen, ställer sig saken helt annorlunda. Knapast några lövträd växa så raka och grenfattiga som de stora barrträden. De lövträd, som erbjuda det hållbaraste virket, t. ex. ek, ask, lönn, äro dessutom mycket hårdare att arbeta i än barrträden, och andra mera lättarbetade, såsom aspen, erbjuda icke samma solida och hållbara virke som dessa. Björken, i nordiska trakter det vanligaste lövträdet, är sällan rak och dessutom, så snart den uppnått något så när ansevärda dimensioner, ganska hårdarbetad. För att erhålla så rakt virke, som fordras för horisontell uppskiktning, t. ex. knuttimring, kräva de nordiska lövträden ett oproportionerligt stort arbete. Det kan rent av vara fråga om, huruvida det inom ett typiskt lövskogsområde ens varit möjligt att före den maskindrivna sågens införande i större utsträckning och till allmännare bruk begagna en byggnadsteknik, som fordrar antingen långa, raka timmerstockar eller plankor. Därför finna vi också inom lövträdsområdena helt andra byggnads sätt förhärskande, vilka kunna nöja sig med färre och kortare stockar. Minsta kravet på dylikt material sätter väl klinhustekniken i dess enklare former, där väggarna i huvudsak utgöras av stångvirke, sammanflätat med ris eller halm och överdraget med lera, och taken av ett likartat flätverk av sparrar, läkter och ris, täckt med halm eller annat lätt material. En annan, förnämligare teknik, men även den starkt träbesparande och i mycket besläktad med den förra, är korsvirkestekniken, där väggarna utgöras av tegel inom ett ramverk av bjälkar, sådant som också plägar förekomma vid mera utvecklade klinhus. Även för korsvirkeshuset är det lätta, till sitt ursprungliga väsen flätverksartade sparrtaket typiskt.

Det är intet tvivel om, att dessa byggnadsarter, vilka karakteriseras av, att såväl väggarnas som takets bärande partier bestå av resta bjälkar eller stänger, representera ett allmänt sett primitivare skick än de i Europa förekommande liggtimmerkonstruktionerna. Även hos synnerligen lågt stående naturfolk, t. ex. i Sydamerika och Indonesien, förekomma ganska imponerande byggnadsverk i dylik resvirkeskonstruktion, vilka stå i ett tydligt utvecklingsförhållande till de enklaste urformerna för mänsklig byggnadskonst. Också den nordeuropeiska byggnadskonstens ursprungsformer synas i stor

utsträckning tillhöra samma grupp av enkla resvirkeskonstruktioner, och detta sannolikt såväl inom lövskogs- som inom barrskogsområdena. Det är ju nämligen så, att icke blott tillgång på lämpligt timmer måste finnas, utan också en för dess utnyttjande lämpad, allmän teknisk förmåga. Före järnyxans införande synes det icke sannolikt, att man i större utsträckning kunnat med fördel fälla och tillyxra barrträd i sådana dimensioner, som behövas för ett ordentligt timmerhus. Försök hava visat, att det ingalunda är omöjligt att utföra ett dylikt arbete med slipade flintyxor av bästa sort, men det förefaller som om dessa försök (vilka utförts i Danmark på föranstaltande av greve Sehested) icke finge tagas till intäkt för en allt för stor optimism rörande stenåldersverktygens användbarhet. De Sehestedska timmermännen hade särskilda mekaniska slipinrättningar, på vilka de kunde skärpa sina efter alla konstens regler skaftade yxor och arbetade, såsom det vill synas, även för övrigt under särskilt gynnsamma förhållanden. Av mig ledda försök med flintyxor, skaftade med hjälp av stenåldersredskap, ha visserligen ådagalagt, att ganska grova tallar och t. o. m. björkar utan allt för stora svårigheter låta sig fällas med dylika redskap; men deras bearbetande är trots allt synnerligen tidsödande och mödosamt, även om man har mycket god tillgång på förstklassiga flintyxor, vilket ju ingalunda varit fallet inom största delen av det skandinaviska och östeuropeiska området. Att med slipade yxor av andra stenarter söka timra ett regelrätt liggvirkeshus torde vara ett ganska vittutseende företag. Detta beror främst därpå, att den alltid relativt tjocka och »rundslipade» stenyxan, som relativt lätt skär vinkelrätt över träd fibrerna, däremot endast med svårighet kan genomtränga träet i sned vinkel mot dessa; vid avhuggandet av en grövre stam fordras, för att få plats för huggets fördjupande, ständigt ett dylikt snett överskärande. Skillnaden i arbete, om det gäller att fälla ett mindre träd med några, tämligen vinkelrätt insatta hugg och ett större träd, som fordrar en utbredd, sned huggyta är därför ojämförligt mycket mera betydande, då man arbetar med stenyxor än med järnyxor. Det är därför också sannolikt, att, så länge stenyxan varit det allmänt brukade redskapet, även inom barrskogsom-

rådet resvirkeskonstruktioner av lätt stångvirke förhärskat inom byggnadssättet.

Inom den trädfattiga delen av lövskogsområdet, d. v. s. marina och subarktiska trakter, ha vi att räkna med resvirkeskonstruktioner av ett alldeles särskilt slag. Om resvirket i och för sig förhärskar på grund av brist på rakvuxet virke av grövre dimensioner, måste här en form hava utvecklat sig, som är anpassad för brist på trävirke över huvud taget. Medan inom det egentliga lövskogsområdet de bärande partierna inom väggar och tak äro av trä, men också i viss utsträckning de täckande partierna utförts av lättare trävirke, måste inom det trädfattiga området den senare funktionen, nämligen att täcka väggarna och taket, överlämnas åt andra material, på vilka rikligare tillgång finnes, t. ex. torv eller skiktad sten. I absolut trädlösa trakter användes detta material även för stödjande funktioner, men om absolut trädlösa trakter är det på det nordiska lövskogsområdet i gammal tid icke fråga. På den tid, då det intill våra dagar rådande typiska byggnadsskicket konstituerat sig, hade till och med Island och Färöarna haft en viss, om också begränsad, tillgång på trämaterial till byggnader.

Inom detta område böra vi sålunda räkna med resvirkeskonstruktioner av sådan art, att trämateriallet i huvudsak begränsats till de bärande delarna i tak och väggar. En dylik hustyp bör som regel icke vara försedd med åstak, då det i och för sig svaga väggmaterialet icke utan särskild stödjekonstruktion förmår att uppbära åsarna; här, såsom vid all resvirkesteknik, ja, till och med mer än eljest, är sparrtaket en naturlig takform.

Det finns verkligen en inom det trädfattiga lövskogsområdet i norra och västra Europa utbredd husform med resvirke och sparrtak som synes i hög grad motsvara de här uppställda kraven. Sin mest typiska form, när det gäller en något så när utvecklad sådan byggnad, har denna byggnadsart fått i det företrädesvis i nordvästra Jylland förekommande »højremshuset». Goda exempel på detta hus finna vi i H. Zangenbergs Danske Bøndergaarde.

Det typiska för højremshuset är, att de mycket låga långväg, garna endast bära en ringa del av takets tyngd, egentligen endast

sparrarnas yttersta ändar, medan ett stycke innanför ytterväggarna, en parallellt med dessa, löpande rad av stolpar uppbära längsgående, horisontala bjälkar »højremme», på vilka takets väsentliga tyngd vilar. I højremshusen äro numera alltid mellanrummen mellan stolparna beklädda med en panelvägg; mellan denna och ytterväggen bildas sålunda smala, låga rum, »udskud», som i regel icke hava någon väsentlig funktion inom huset. Ett drag, som redan nu måste framhållas hos dessa højremshus, är, att de så gott som genomgående synas hava hårdplatsen något så när centralt i förhållande till husets grundplan, i varje fall aldrig i närheten av ena gavelväggen, samt ställd mitt under taknocken. I allmänhet äro väl numera de sålunda byggda husen försedda med skorsten, men det förtjänar att betonas, att den ytterst ålderdomliga manbyggnad, som Zangenberg avbildar på sina fig. 7, 8 och 9, har en rököppning utan skorsten, »lyre», mitt på taket, och detsamma var fallet med Danmarks, så vitt man vet, sista skorstenslösa hus, som för sjutton år sedan revs i Søheden i Jerslev sogn i Vendsyssel, højremshusens speciella trakt. (Zangenberg, fig. 9.)

Højremshusen äro, att döma av de exempel Zangenberg meddelar, i regel inga särdeles stora byggnader, utan hålla sig i stort sett vid samma proportioner som de vanliga sparrtakshusen, där sparrarna vila på »remmar», d. v. s. hammarband överst på väggarna. Framför allt finns det ingenting vare sig i deras proportioner eller inredning, som kan jämföras med det vid första ögonkastet konstruktivt något likartade sachsiska stolphuset. Detta är i förhållande till sin längd och även absolut taget betydligt mera utbyggt på bredden, och sidoskeppen på utsidan om de bärande stolpraderna äro relativt rymliga och på grund av sin funktion såsom bostad för boskapen och de egentliga sovplatserna för människorna inom detta egenartade »enhetshus» av en helt annan och väsentligare betydelse än højremshusets små »udskud». En väsentlig skillnad i konstruktionen motsvarar denna olikhet i proportioner och användning. Det sachsiska husets tak vilar icke såsom højremshusets på de av stolparna burna, längsgående horisontalbjälkarna, utan varje sparre vilar pånocken av en över två motstående stolpar lagd, lång och grov

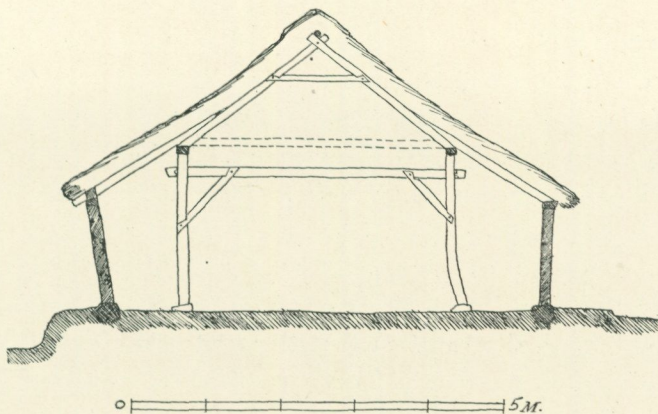

Fig. 9. »Højremshus» (efter H. Zangenberg, Danske Bøndergaarde, fig. 8).

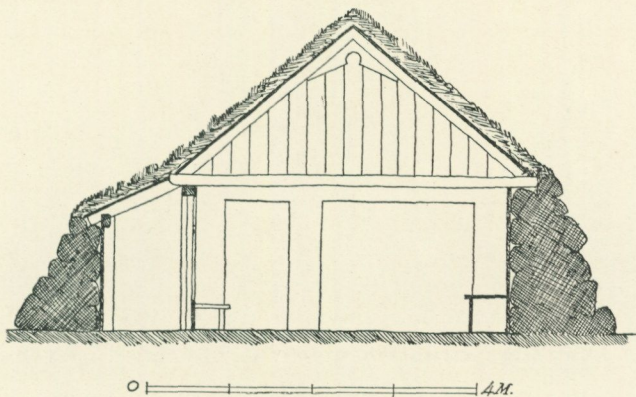

Fig. 10. Hus på Bordö, Färöarna (efter D. Bruun i Foren. til norske fortidsmindes-
märkers bevaring 1906, sid. 110).

tvärbjälke, som sticker ett gott stycke utanför stolparna. Detta förhållande, liksom det ingalunda ovanliga, att utanpå de vanliga sparrarna lagts ytterligare en sparre i ännu svagare lutning i förhållande till husets mittaxel, visar tydligt, att den sachsiska stolpkonstruktionen är en särutveckling i ett speciellt syfte, nämligen att åstadkomma ett så brett hus som möjligt, vilket åter betingats av vanan att förena såväl mangård som fägård i ett och samma rum, samt det trots denna vana ökade behovet av utrymme och snygghet.

En väsentlig skillnad mellan höjremshuset och det sachsiska huset är dessutom, att det senare i motsats till det förra alltid har härden förlagd i närheten av ena gavelväggen och genomgående saknar rököppning i taket. Den typiska rököppningen i det sachsiska huset är i stället gavelhålet, »das Uhlenloch», vilket också återfinnes på andra sparrtaksbyggnader, t. ex. de äldre skorstenslösa skånska gårdar, som beskrivas i Linnés Skånska Resa.

Motsvarigheter till det danska höjremshuset finnas även på tysk botten, med en i allmänhet nordvästlig utsträckning, t. ex. i Vierlande, Oldenburg, Ostfriesland (men också i Pommern). Konstruktionen beskrives såsom en stolpställning »mit Rimmen, die als Sparrensohle dienen».¹

Daniel Bruuns undersökningar av det gamla byggnadsskicket på Färöarna och Island² visa åtskilliga exempel på att höjremskonstruktioner icke höra till ovanligheten bland de färöisk-isländska byggnaderna, särskilt de gamla rökstugorna med ytterväggar av sten eller torv. Ett gammalt eldhus från Bordö (fig. 10) med centralhård och rököppning i taket visar tydligt denna överensstämmelse. Även här har en inre panelvägg uppsatts mellan stolparna och den yttre låga väggen av skiktad sten. Mellanrummet kallas »skot», samma ord som det danska »udskud». Den inre brädväggen är dock, såsom Bruun³ visat, icke ursprunglig; under äldre tider användes i stället vid högtidliga tillfällen utspända vävnader. Även isländska eldhus av likartad konstruktion uppvisa stundom ett dylikt mellanrum mellan vid stolparna fästade innerväggar och ytterväggarna av torv, men stundom, såsom i det gamla eldhuset Reykhólar⁴ (fig. 11), saknas dylika innerväggar och stolpkonstruktionen med sina bärande horisontalbalkar, sina stödande hanbjälkar och sitt av en central rököppning avbrutna sparrtak står bar inne i torvskalet.

Det förtjänar att särskilt understrykas, att åtminstone på Island även i övrigt mycket primitiva torvhus, som icke hava någon eld-

¹ Das deutsche Bauernhaus, S. 76, Abb. 3, samt åtskilliga planscher.

² D. Bruun, uppsatser i Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring 1906, 1907, 1908—09.

³ Bruun, o. a. a. 1906, sid. 110.

⁴ Bruun, o. a. a. 1907, sid. 99.

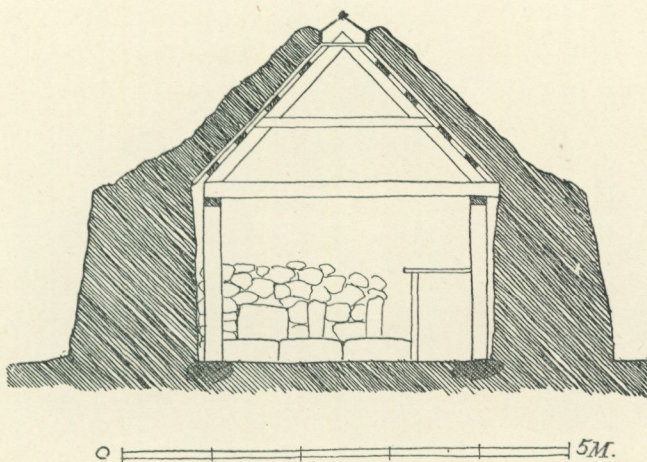

Fig. 11. Eldhus vid Reykhólar, Island (efter D. Bruun, a. a. 1907, sid. 99).

stad och följaktligen ingen rököppning i taket, att döma av Bruuns beskrivningar i allmänhet äga andra takkonstruktioner, t. ex. ett slags åstak, buret av en rad längs husets mittlinje stående stolpar. Lämningar av forntida isländska byggnader synas för övrigt giva vid handen, att eldhusen i vissa fall haft stolprader, som kunna tyda på ett højremssystem, medan de icke eldade rummen sakna dylika spår. Så synes mig t. ex. den av Bruun meddelade planen till Erik Rödes gård, Eiriksstaðir,¹ vilken den isländske hövdingen bebodde före sin upptäcktsresa till Grönland år 983, tyda på ett sådant förhållande. (Den här i eldhuset längs norra väggens jordbänk liggande stenraden liksom de tre stenarna utmed södra väggen, synas mig kunna tydas såsom underlag för stolpar, som uppburit eldhusets takkonstruktion.)

På Jäderen i Väst-Norge brukades enligt Eilert Sundt² ett slags bostäder, som i hög grad erinra om højremshusens och deras redan påvisade släktingars system med »skot» eller »udskud». Ytterväggarna till dessa hus voro uppförda av skiktad sten och klent trä-

¹ Bruun, o. a. a. 1907, sid. 55, fig. 16.

² Eilert Sundt, Bygningsskik paa bygderne i Norge, utg. av H. Schirmer 1900, sid. 250 o. f. samt sid 406 o. f.

virke samt mycket låga, men på kort avstånd från dem voro inne i huset ordentliga träväggar uppsatta, vilka omslöt boningsrummen. De innanför ytterväggarna bildade, smala rummen kallades på långsidorna »kove» men på kortsidorna »skud» eller »torvskuder», emedan de begagnades till torvskjul. Vad slags takkonstruktion dessa Jäderenshus haft, och huruvida deras innerväggar uppstått genom igen-sättandet av mellanrummen mellan stolprader, har jag icke kunnat utröna, då någon noggrannare konstruktionsteckning av dylika hus icke synes vara publicerad. Enligt Sundt fanns på Jäderen icke längre något spår av gamla eldhus utan skorsten. Det är däremot av en viss betydelse, att i en av utgivaren införd rättelse till Sundts uppgifter särskilt understrykes, att skorstenen på de gamla Jäderenshusen alltid fördes upp genom takryggen, icke, såsom Sundt ritat den, i ena takfallet. Möjligen skulle vi sålunda även här ha att räkna med en ursprungligen centralt anlagd rököppning.

De byggnadsformer från det skogfattiga lövskogsområdet, som vi här genomgått, hava alla det gemensamma drag, som från början synas föreskrivna av naturförhållandena, nämligen att endast de bärande delarna utgöras av trävirke (naturligtvis med undantag av i den senare utvecklingen tillkommande inre brädväggar och dylikt). De bestå sålunda av en stolp- och sparrkonstruktion, utanpå vilken det övriga vägg- och takmaterialet av klining, sten eller torv ur konstruktionssynpunkt tämligen lösligt uppsatts. Vi finna också lätt, att de i deras väsentliga drag visa den allra största överensstämmelse med gammen och dess släkting, baeljekhyddan. I och för sig blir dock den egenartade stolpkonstruktion, som karakteriserar höjremshuset och redan dess primitivare släktingar, icke tillräckligt förklarad av bristen på trävirke till väggmaterial, ty även torv eller stenväggar skulle möjligen, särskilt med ett och annat inbyggt stöd av trä, kunna bära sparrtak. För att förklara tillkomsten av den längre in mot husets längdaxel belägna dubbla raden av takstöd måste vi enligt min mening ytterligare införa ytterligare en faktor, nämligen den mitt på golvet belägna, öppna ärilen och den ovanför denna i taket anbragta rököppningen.

Ett enkelt sparrtak av primitiv art är, liksom den primitiva

resvirkesväggen, ett typiskt flätverk. Men dessutom är att märka, att ett sådant tak endast får stadga, om sparrarnas överändar överallt äro förenade med varandra. Vi måste söka att tänka bort från alla av en högre timringskonst åstadkomna förband och se sparrtakets såsom en serie snett mot varandra resta stänger, kanske rent av såsom en mer eller mindre konisk uppbyggnad av resvirke. Ett större avbrott i de hopresta stängernas föreningspunkt vållar om också icke sammanbrott (något bära ju alltid de horisontella raftarna) så likväl en ödesdiger svaghet, som åtminstone på områden med snörika vintrar, lätt kan äventyra hela takets bestånd. Vill man i ett dyligt primitivt sparrtak taga upp en något så när betydande rököppning uppe i takryggen, ligger ingenting närmare till hands än att stödja de kring öppningen liggande, förkortade sparrarna mot en av stolpar buren ram. En dylik ram är det också faktiskt, som vi se i den av Reusch avbildade gammen. Det egendomliga, redan hos Leem förekommande och i Guttorms gamle alltjämt förhandenvarande arrangemanget med fyra, på ömse sidor om härden stående stolpar, vilka uppbära horisontalträn, över vilka grytåsen hänges, synes mig knappast kunna förklaras uteslutande ur behovet att åstadkomma en upphängningsanordning för grytorna, vilken ju inom en baeljekstomme, såsom de svenska torvkåtorna och nomadkåtan visat, kan ernås på ett mindre skrymmande sätt, utan torde vara att betrakta som en rudimentär kvarleva av de gamla takstöden under rököppningen.

Det bekanta vikingatidshuset från Augerum i Blekinge visar inom en av resta stolpar bildad, oval yttervägg två rader stolphål, som på långsidorna omgiva den långsträckta ärlen. Husets bredd, cirka sex meter, motiverar knappast i och för sig själv, såsom Montelius antagit, dylika stödstolpar för taket. Antar man däremot, att detta tak varit ett enkelt, på primitivt sätt hopfogat sparrtak med en mot ärlens utsträckning svarande central rököppning, bliva dessa stolpstöd synnerligen väl motiverade.

De flesta av de hus av den här berörda stolpkonstruktionen, som jag kunnat konstatera, äga eller synas i sina ursprungligare former ha ägt öppen äril och central rököppning i ett enkelt sparrtak.

Jag anser därför, att stolpkonstruktionen fått sin speciella karaktär av fritt inom väggarna stående takstöd på grund av den dubbla uppgiften att uppbära tyngden av sparrtaket och att bära ramen kring den mitt i taket anbragta rököppningen, vilken haft en mer eller mindre avlång form och därför kunnat erfordra ett större eller mindre antal stödstolpar.

Det är i ett dylikt primitivt stolphus med central rököppning, t. ex. ett av typen från Reykhólar på Island, som jag anser utgångspunkten ligga till vad som under tilltagande virkesbrist och allt strängare klimat med den norska bosättningen utmed nordvästkusten och nordkusten lett fram till gammernas alltmera i jorden nedkrupna krokiga och oansenliga former. Från dessa former ha enligt min mening hela den serie av mer och mer primitiviserade torvkåtor uppstått, vilken slutligen i sin såväl till ytterlighet förenklade som samtidigt på sitt sätt ändamålsenligaste och elegantaste form gett upphov till den lapska tältkåtan.

Huru ha då lapparna bott, innan de fått baeljekonstruktionen? För lösningen av detta problem, som ännu i stort sett är outrett, skola endast några försökshypoteser framställas, vilka måhända kunna leda i rätt riktning.

Lapparna ha visat sig vara i stånd att låna hus även på annat håll än vid norska kusten. I ryska lappmarken bo de ofta i timmerstugor av finsk-rysk typ. Inom skogrikare områden i de svenska och finska lappmarkerna bebo de pyramidformiga timmerkåtor av resta stockar inom en fotram av hopknutat virke, en byggnadstyp som visserligen i enstaka fall synes hava lånat drag från baeljekonstruktionen, men som i sin vidast spridda, ända bort i Sibirien förekommande form är av ett alldeles eget slag och synes tillhöra de nordöstliga skogsfolken, ovisst vilket speciellt.

Åt samma håll, åt de stora vidderna i nordost, pekar också en annan lapsk byggnadsform, det enkla, hopresta, av raka stänger bildade, med duk, tidigare med näver täckta tältet. Denna ojäm-fälligt enklare hydda brukas ännu under namn av »lavvo» mera tillfälligtvis vid flyttningar av renvaktare på fjällen o. s. v. Ossian Elgström har fäst uppmärksamheten vid, att denna lavvo bör anses

som en primitivare lappkåta. Möjligen har Linné sett dylika enkla stångtältstommar i Lyckseletrakten. I *Iter Lapponicum* (2 uppl. Uppsala 1913, s. 57) beskriver han »winterkotter, hwars käppar de föra med sig, af 3 radiis summo bifurcatis» och beledsagar meddelandet med en liten teckning. Denna anses av Wiklund (Sv. Linné-sällskapets årsskrift VIII s. 84) föreställa en vanlig förrädsställning; Linné skulle då ha misstagit sig, vilket ju icke är otroligt. Men då hade han, när han kort därpå får se vanliga kåtor, bort erinra sig och rätta sin förra anteckning, såsom han i andra fall gjort. Själv har jag på fjället söder om Teusajaure i Lule lappmark sett en dylik »lavvo»-stomme stående.

Slutligen kunde det vara i hög grad befogat att undersöka, huruvida icke de flerstädes i den lapska traditionen spökande underjordiska bostäder, vilka sättas i förbindelse med lapparnas flykt undan farliga inkräktare, tsjuderna, kunna innebära något av sanning. Åtskilliga av dessa »tsjudergravar», som anträffas här och där i fjälldalarna, lära hava innehållit kol. Det förefaller icke omöjligt, att vi här på lapskt område kunna anträffa motsvarigheten till de olika slags underjordiska vinterhus, som förekomma i Nord-Asien. Att lapparna verkligen bebott dylika underjordiska hyddor är ingalunda säkert men får väl icke anses omöjligt. Måhända hava vi till och med en antydning därom från tiden omkr. 1520 i biskop Erik Walckendorffs¹ relation till påven, i vilken det talas om ett slags folk, som »bo i underjordiska hus». Ett förnyat, grundligt genomarbetande av alla lapska bebyggelseformer, såväl de nuvarande som de spår av äldre, vilka kunna upplettas, torde vara i högsta grad av behovet påkallat. Det skulle, såsom jag här hoppas ha kunnat visa, giva åtskilliga uppslag icke blott rörande den lapska utan även den nordiska byggnadskulturens ursprungligaste skeden.

¹ »Skraelingar . . . Subterraneas domos habitant» Finmarkens Beskrivelse, Brev til Pave Leo den 10:e, utg. av K. H. Karlsson o. G. Storm. K:a 1901, s. 12—13.